

Problém morálních norem a hodnot v česko-německé diskusi

JAN PAUER^{*}

Universität Bremen, Německo

The Problem of Moral Norms and Values in the Czech-German Discussion

Abstract: Since 1989, Czech-German relations have been marked by growing differences. In contrast to the *détente* period of the 1970s, communication between the two countries has become increasingly difficult because moral values are now a major focus of discussion. Dissent among democrats, rather than the mobilisation of nationalist sentiments, is the essential cause of present-day tensions. Since an institution which might play the role – theoretically or practically – of a neutral referee currently does not exist, common norms and guidelines must be developed through discourse. Several preconditions must be fulfilled to pave the way to successful understanding: reciprocal empathy, equivalent measures for one's own behaviour and that of others, and the willingness to measure one's own norms against the yardstick of universal categories of moral and legal equality. To date, there are deficits on both sides.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 2: 131-150)

1. Problémy sporu o uznání

Když Václav Havel v letech 1989/1990 vyslovil svou morální omluvu za násilné vysídlení Němců z poválečného Československa, netušil, že by mohly být někdy zpochybňovány základní opory politiky uvolňování, která byla v očích Východoevropanů interpretována jako krok Německa k usmíření na základě uznání politického *statu quo* vytvořeného druhou světovou válkou. Sjednocení Německa bylo považováno za podmínku *sine qua non* mírové integrace Evropy a bylo vítáno téměř euforicky. Nejen kvůli východoněmecké a české (československé) revoluci v listopadu 1989 si zvolil Václav Havel za cíl své první zahraniční cesty Mnichov a Berlín. Jeho omluva měla být mimo jiné gestem, jehož záměrem bylo překonat tíži minulosti. Již zde byl začátek později nastoupené politiky politické a právní tlusté čáry, tedy uzavření staré éry a zahájení éry nové.

Kdyby zůstalo u přátelské odpovědi tehdejšího německého spolkového prezidenta Weizsäckera a při rychlém uzavření nové sousedské smlouvy, nevznikly by mnohé napjaté situace. Vlastní adresát Havlova gesta – sudetští Němci – se neodhodlal aspoň hlasem své nejsilnější organizace *Sudetendeutsche Landsmanschaft* (SL) k podobně velkorysému gestu. Místo toho bylo interpretováno jako české „doznání viny“, po němž by měly následovat praktické kroky právního a materiálního odškodnění sudetských Němců. SL oznámil své požadavky na odškodnění ve výši, která dosahovala v řádu miliard třímístného čísla a jeho mluvčí prohlásil, že se nenechají odbýt pouhou morální omluvou. Ze strany sudetských Němců energicky podporovaných jejich ochráncem – bavorskou vládou – byly vysloveny hrozby pro případ, kdyby česká vláda nechtěla vést

^{*}) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Dr. Jan Pauer, Forschungstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Osteuropa-Gebäude, Klagenfurter Strasse, D-28359 Bremen, BRD, tel. (+49 421) 218-4967, fax (+49 421) 218-3269, e-mail pauer@osteuropa.uni-bremen.de

se „sudetskými Němci“ „dialog“. Tak bylo vytvořeno *junktim* mezi stavbou ropovodu z Ingolstadtu, který měl zmírnit jednostrannou závislost ČR v dovozu ropy na sovětských, později ruských dodávkách, a česká strana tak měla být ochotna začít jednat. Kromě toho byla připomínána závislost ČR na německé podpoře při vstupu do EU. Byl vznesen požadavek na zrušení tzv. Benešových dekretů, tj. na právní revizi „vyhnání“ (*Vertreibung*) v české vnitrostátní politice. SL trvá stále na svém „právu na domov“, ačkoli takové právo není ani součástí německé jurisdikce, ani mezinárodního práva, a ačkoli je nejasné, které právní nároky a právní důsledky by z něj mohly vyplývat. Když byla nakonec navíc jako nevěrohodná zpochybňována integrita morální omluvy za oběti násilí a nuceného vysídlení argumentem, že za morálním odsouzením nenásledovaly právní kroky, mohl člověk snadno získat dojem, že tyto argumenty nepocházejí ze země, kde nebyl odsouzen žádný nacistický soudce a v níž byly dosud německými soudy zamítnuty všechny individuální žaloby bývalých zahraničních obětí nacismu nebo nucených prací. To vše za současného vyplácení důchodů zahraničním veteránům jednotek SS.

Bonnská vláda sice v roce 1992 uzavřela s ČR novou sousedskou smlouvu, nechala však *expressis verbis* otevřenou otázku eventuálních materiálních nároků, které vznikly jako důsledek násilného vyvlastnění sudetských Němců. To byla konsekvence německého práva, které činí v případě, že se spolková vláda veřejně zřekne soukromě právních nároků svých občanů vůči nějaké druhé zemi, jí samou adresátem požadavků na odškodnění. Tento známý stav věcí, který je interpretován některými právníky tak, že „jen“ přezkoumání výše odškodnění, která byla dosud realizována v Německu, by mohlo být opětovně projednáváno, postačil spolkové vládě, aby se nevystavila nevypočitatelným finančním rizikům. Tato v podstatě nepolitická skutečnost, která platí i pro českou vládu za podmínek právního státu, je českou veřejností vnímána jako podezřelá indicie proto, že by spolková vláda mohla v budoucnosti, kdyby nastaly pro ni příznivé poměry, znovu udělat z této otázky předmět jednání. Stejně málo byla v české politice a mezi veřejností přítomná okolnost, že se spolková vláda z dobrých důvodů brání tomu, aby soukromoprávní požadavky na odškodnění odsunutých Němců pozdvihla na úroveň bilaterálních jednání. Neboť by to znamenalo, že by přišla na mezinárodní jednací stůl otázka válečných reparací vůči střední, východní a jihovýchodní Evropě, jak to stanovila londýnská smlouva o dluzích z roku 1953. A to by znamenalo vzhledem k obrovským počtům válečných obětí a velikosti materiálních ztrát v této oblasti pro právní nástupce Německé říše finanční zatížení, které daleko přesahuje ostatní rizikové kalkulace, které musejí být v této souvislosti provedeny. Konejšivé vyjádření bývalého ministra zahraničí Kinkela na adresu spolků odsunutých Němců („Pro vaše požadavky není čas ještě zralý“), často ukvapené, morálně motivované požadavky některých německých politiků volajících po zrušení Benešových dekretů a aktivní požadavky SL na restituce a odškodnění, které nikdo v německé politice nedementoval, to vše se postaralo o vzrušení v Praze a v pohraničních oblastech. Důvěru české vlády v německé pojetí práva neposílilo ani to, že spolková vláda výslovně odmítla z hlediska mezinárodního práva uznat postupimskou dohodu z roku 1945, přičemž sice na jedné straně prohlásila mnichovskou smlouvu za „právně účinnou“, ale na straně druhé odmítla analogickou argumentaci ve vztahu k postupimské smlouvě. Důvěru české strany neposílilo ani to, že spolková vláda a německý Ústavní soud dodatečně potvrdily platnost nuceného vyvlastnění v někdejší NDR na konci války, současně ale německá vláda odmítla respektovat násilné vyvlastnění v poválečném Československu, jako nerevidovatelný výsledek 2. světové války. Rozšířilo se podezření, že nejprve má být negována mezinárodní legálnost transferu (Postupim) a

potom – na základě „české viny“ – také zpochybněna vnitropolitická právní základna (Benešovy dekrety). Tím by se uvolnila cesta sudetoněmeckým požadavkům. Lavina sudetoněmeckých restitučních žalob uprostřed kolabující justice by zablokovala proces privatizace a přispěla by k napětí v zemi. Společně s požadavkem Bonnu začlenit SL do bilaterálních rozhovorů a jednání s pražskou vládou vznikl na české straně dojem, že suverénní Německo usiluje systematicky o revizi výsledků 2. světové války. ČR vnímala svou pozici díky odlišnému přístupu Německa k Polsku jako nejslabší v rámci někdejší východní Evropy. Současně probíhající proces rozdělení Československa a znovu sjednocování Německa stejně jako vstup Rakouska do Evropského společenství umožnily, aby v Praze ožily historicky zdůvodněné obavy před mocným Velkoněmeckem. Samo slovo bezpráví, které používají němečtí politici všech směrů v souvislosti s nuceným vysídlením, dostalo náhle dvojí smysl: vedle bezpráví v morálním smyslu mohlo také znamenat: bez jakéhokoli právního základu.

Toto podezření se v žádném případě neomezilo jen na bezduché nacionalisty a komunisty, ale vkradlo se postupně do demokratických seskupení. V české veřejnosti rostla nedůvěra vůči dlouhodobým záměrům německé politiky. To je vskutku povážlivé. Vzhledem k tomu, že bonnská vláda nechtěla jednostranně revidovat ani uspořádání poválečné Evropy, ani nechtěla začít s absurdní – a to nejen z německého pohledu – reparační ofenzívou, je na místě otázka, proč její skutečné záměry byly tak obtížně čitelné a proč vůbec mohl vzniknout v ČR takový dojem. A to tím spíše, že Spolková republika je spolehlivým partnerem a oporou české integrace do západních struktur.

Česká politika reagovala „upevněním“ vlastních právních a politických pozic, které měly zabránit domnělým snahám Bonnu o revizi. Prvním krokem byla důvodová zpráva k prohlášení parlamentu přijaté k příležitosti německo-české smlouvy z roku 1992. Druhým, daleko významnějším krokem, než bylo toto prohlášení, představovalo rozhodnutí Ústavního soudu ČR (1995), které potvrdilo „legalitu“ a „legimititu“ tzv. Benešových dekretů a konstatovalo jejich právní platnost a zároveň neaplikovatelnost v současnosti. Nakonec český dotaz v roce 1996 týkající se platnosti a mezinárodněprávní závaznosti postupimské dohody podnítil velvyslanec někdejších vítězných mocností ke stanovisku, které vyšlo vstříc očekáváním Prahy. Také česká vláda přispěla k zamlžení vzájemných vztahů. Je jen třeba si připomenout dlouhý oblouk, který se rozpíná mezi nabídkou k dvojitému občanství pro sudetské Němce v letech 1990/91 a odmítnutím dialogu se zástupci SL v současnosti. Také nabídka pražské vlády k dialogu bezprostředně po svato-dušním střetnutí SL v roce 1993, na němž zazněly ostré tóny na adresu české vlády, a její bezprostřední zrušení během tří dní, které bylo zdůvodněno tím, že dialog byl znemožněn projevy zástupců SL, nepřispěly příliš k vyjasnění české politiky. Málo suverénní odmítnutí parlamentního dialogu tehdejšími předsedou parlamentu M. Uhdem v Bonnu téhož roku přispělo k největšímu nedostatku pozdějšího společného prohlášení o smíření – k nedostatečné politické legitimitě jeho vzniku. Teprve tento nedostatek dialogu, který byl nadmíru nápadný při existujícím politickém, právním a normativním posuzování společné minulosti, nakonec vedl k české myšlence společného prohlášení o usmíření. Bylo třeba dvou let tajné diplomacie a obtížné práce obou náměstků ministrů zahraničí, aby byla roku 1997 uzavřena platforma pro „dorozumění národů“, která přispěla v podobě racionálního textu ke zlepšení vzájemných vztahů. Právní ukončení materiálních nároků sudetských Němců, o které tolik usilovala česká strana, se ze známých důvodů neuskutečnilo, spolková vláda stvrdila, co bylo možné vědět ještě před prohlášením, totiž že minulost nebude stát v cestě vstupu ČR do EU a NATO, a navzdory sblížení stanovi-

sek přetrvávají značné rozdíly v tom, jak obě strany historicky, politicky a normativně hodnotí společnou minulost.¹ Odlišnosti se projevují ve formulacích „rozdílných právních pojetí“ obou stran, v oprávněné kritice ze strany české židovské obce, která namítala, že holocaust na českých Židech nenašel adekvátní zakotvení v prohlášení.

Rozpory byly patrné v tom, jak se obě strany nemohly shodnout na obsazení postů v německo-českém Fondu budoucnosti a v určení jeho úkolů nebo ve skandálním počátečním blokování odškodňovacích plateb z tohoto fondu posledním obětem nacismu, které v ČR přežily, jejichž nároky na odškodnění podle vlastního rozhodnutí nemají přejít – na rozdíl od restitučních požadavků členů SL – na další generaci.

Příčiny trvání potíží ve společném dorozumění jsou různé. Samozřejmě že dodnes existují na obou stranách bavorsko-českého pohraničí také nacionalistické a etno-nacionalistické postoje, ale ty nepředstavují intelektuální, ale pouze politickou výzvu. Není to tu a tam rozdmýhávaný strach z možnosti další ztráty majetku v někdejších sudetoněmeckých regionech ani skutečné či jen domnělé „vytěšňování“ historie v Čechách nebo změť politických, materiálních, právních a morálních aspektů při vysvětlování protikladných stanovisek, co tvoří jádro oboustranných potíží při komunikaci, ale podstatné rozdíly v tom, jak odlišně hodnotí demokraté na obou stranách z hlediska morálky a norem 2. světové války a její důsledky. V centru úvah stojí otázka, proč se nemohou sjednotit při posuzování hlavních historických procesů politici, novináři, historici a zástupci generací pamětníků, kteří mají vůli k porozumění a kteří se všichni odvolávají na stejná práva a normy. Jednou z nejtěžších otázek v této souvislosti je otázka po posouzení individuální viny a odpovědnosti za kolektivně spáchané, nesmírné zločiny během „totální války“ a za podmínek totalitní diktatury, v níž byly zrušeny téměř všechny zbytky občanské a soukromé autonomie, a tedy předpoklady pro vnímání a odhad individuální odpovědnosti [srv. Schwan 1997: 14 an.]. Pojmy vyžadující objasnění, jako kolektivní odpovědnost, kolektivní vina, kolektivní ručení občanů, které zrcadlí toto dilema, stojí proti argumentům, které se zabývají otázkami adekvátního trestu za zločiny spáchané ve 2. světové válce. Tyto diskuse v sobě zahrnují morální posuzování cizích a vlastních postojů, málokdy se však stávají předmětem systematických úvah. Obtížný, morální diskurs o válce, transferu a vyhnání není ulehčen skutečností, že se v argumentech střetávají nejen protikladné pozice dřívějších konfliktů, rozdílné zkušenosti s utrpením a dissent v paměti postižené generace, ale také nutností spojení historického a dnešního morálního horizontu.

2. Typy argumentace v morálním diskursu

2.1 Varování před morálkou

Někteří skeptici z principu varují před morálním hodnocením a upozorňují přitom na nezpůsobnost morálky vytvářet diferencovaná pravidla v oblasti norem a hodnot. Podle této argumentace se morální soudy zabývají účtou a neúčtou a zaměřují se vždy na celou osobnost. Komunikace zdůrazňující morálku není nikdy příliš vzdálena sporům, a proto ani násilí. Z pokusu převést konflikty z oblasti morálky do soukromé roviny vznikla in-

¹) To platí dokonce i pro teze německo-české komise historiků [*Konfliktgemeinschaft... 1996*]. V německém textu se používá znění „*Vertreibung*“ (vyhnání) a v českém „odsun“ (*Abschub*). Tato jazyková odlišnost poukazuje na hlouběji zakotvený rozdíl v posuzování zmíněného konfliktu.

stituce souboje, která byla nakonec nahrazena právními úpravami. A tak je na místě varovat před morálkou, protože vyvolává agresi [Luhmann 1990: 18, 26, 41].

Tento postoj může působit přepjatě, ale připomíná, že jak před vyhlazovací válkou, tak před nuceným vysídlením milionů Němců byli protivníci morálně posuzováni. Je samozřejmé, že v tomto případě nemůže být morálka stavěna na stejnou úroveň s touhou po spravedlnosti a že existují různé stupně morálky. Příkladem zvrácené morálky je pověstný Himmlerův výrok o nacistické morálce při „vyhlazování židovského národa“, který pronesl před gruppenführery SS; Himmler tvrdil, že lze zůstat i před horami mrtvol „slušným“ člověkem.² Také v méně křiklavých případech je možné ukázat, že morální soudy mohou často představovat trest, který značně přesahuje normální právní sankce. Již Kant poznamenal, že „ostudu“ nelze zrušit žádným nařízením [Kant 1991: 459]. Morální soudy mohou mít těžší dopad a mohou déle působit než právní sankce; mohou vyvolat naprosto destruktivní procesy. Toto zjištění platí pro každou zradikalizovanou skupinou a partikulární morálku.

2.2 Křesťanský morální diskurs

K slavnému dopisu polských katolických biskupů z roku 1955, který byl adresován jejich německým bratrům ve víře, v němž použili tuto formuli smíření: „Odpouštíme vám a prosíme o odpuštění“, připojili polští a němečtí katoličtí biskupové o třicet let později ve společném prohlášení větu: „Odpuštění neznamená vypočítávat činy bezpráví“ [Frankfurter... 1995]. V prohlášení je sice jazykově rozlišováno mezi „zločinnou útočnou válkou“ a „bezprávím“, které utrpělo mnoho Němců v souvislosti s vyhnáním a ztrátou vlasti, ale v souladu s usmířením obě strany upustily jak od srovnávání vzájemných obětí, tak také od objasňování zásady původce.

V tomto smyslu se vyjadřuje také hlavní žalobce haagského tribunálu OSN pro válečné zločiny Richard Goldstone. Podle jeho názoru je srovnávání mezi dvěma nebo více velkými zločiny „irelevantní a pro oběti urážlivé“. Neboť pro každou oběť, pokračuje Goldstone, je prožitý zločin ten největší a subjektivně je to také správné. Pro oběti je důležité, aby odhalily pravdu a určily ty, kdo nesou odpovědnost [interview ve Frankfurter... 1996b].

Otázku, zda a do jaké míry je křesťanská etika odpuštění zobecnitelná a jak může působit mimo křesťanské obce věřících a mimo společenství ovlivněná křesťanskou mravností, zodpověděl jeden z těch, kdo přežili Osvětim, S. Wiesenthal. Odmítl prosbu umírajícího německého vojáka o odpuštění za činy spáchané na Židech argumentem, že nemůže odpouštět za zplynované Židy [Wiesenthal 1981]. Totéž řekl izraelský prezident Weizman v lednu 1996 v německém Spolkovém sněmu: odpuštění je cosi osobního a může být stěží použito symbolicky u vyhlazovacích válek s jejich neuvěřitelnými rozměry.

Křesťanská etika odpuštění má tu přednost, že nerozdmýchává konflikty a podporuje v konkrétních případech ochotu ke smíření. Na druhé straně nedokáže ve značně sekularizované společnosti mnoho lidí přesvědčit. Příliš nivelizuje odlišnosti, nedostatečně rozlišuje mezi příčinami a následky. V symbolické rovině vede takový postoj ke ges-

²) Himmlerova řeč na shromáždění důstojníků SS v Posenu, 4. 10. 1943. Citováno podle [Hofer 1957: 113].

tům typu inscenovaného smíření na hřbitově Bitburg,³ kde mezi mrtvými nebyl činěn rozdíl, ať byli oplakáváni na straně původce války, či napadených. Za tímto postojem se mohou skrývat mnozí viníci a mnohým z postižených by mohla být upřena dostatečná morální satisfakce. Tento, z morálního hlediska důležitý rozdíl mezi obětmi režimu a válečnými obětmi, k nimž mohou patřit také političtí viníci, je zcela nivelizován. Přeloženo do právníkové mluvy, koresponduje tento postoj spíše se všeobecnou amnestií než s trestem.

2.3 Sekulární morální diskurs

2.3.1 Etika „ius talionis“

Extrémní příklad představovala organizace Nekom (Pomsta), skupina židovských partyzánů a osob, které přežily holocaust. Tato skupina kolem vůdce povstání ve vilniuském ghettu Abby Kovnera dospěla po holocaustu k přesvědčení, že jedinou adekvátní reakcí je odplata provedená stejnými prostředky. Přesvědčení že většina nacistických zločinců unikne nepotrestána, sáhli členové organizace zejména v Rakousku k popravám; některé skupiny provedly v několika německých městech atentáty proti civilnímu obyvatelstvu. V Hamburku a Norimberku např. pronikla skupina jejich lidí do vodáren, aby jedem z Palestiny otrávil vodu i potraviny. jejich proklamovaným cílem byla likvidace šesti milionů Němců. Lodní náklad z Palestiny byl na poslední chvíli prozrazen a jed skončil v moři [Segev 1995: 454 an.].

Zmíněné přesvědčení vychází z kolektivní viny všech Němců a jeho důsledkem je vzhledem k obludnosti masového vyvražďování Židů pomsta, která sází na „pedagogiku hrůzy a kolektivního utrpení“. Pro jeho zastánce je zřejmě nesnesitelná představa, že „provinilému národu“ má náležet vyvážené vyměření trestu a sankcí nebo že by měl zůstat ve značné míře beztrestným. Dospěli k závěru, že někdo, kdo chtěl systematicky zničit celý národ, se nemůže odvolávat na práva, která sám pošlapal. V tomto případě není hledána „vyvážená“ pozice soudce nebo nezúčastněné třetí osoby; ta je naopak pokládána za zásadně neadekvátní. Jen oběti, lidé bezprostředně postižení, mohou mít správný pohled na události a mohou určovat měřítko. Podle tohoto hlediska mohou – vzhledem k ojedinělosti zločinu – všichni ti, kdo neprošli peklem, mít zkreslenou představu o utrpení milionů obětí. Jedná se o postoj založený na „spravedlivé mstě“ jako „svaté povinnosti“, jehož zastánci uvažují v kolektivních rozměrech a odvolávají se na starý princip talionu (*ius talionis*) zrcadlové odvety. To byl až do 18. století uznávaný morální princip a měl v Německu prominentního zastánce v I. Kantovi [1991: 454 an.].

Je možné projevit pochopení pro tyto motivy, když si uvědomíme traumatické zážitky obětí holocaustu, avšak vzápětí se člověk vyděsí vzhledem k důsledkům takového jednání, které jako by probouzelo k věčnému životu bohyni zkázy Nemesis. Tento postoj představoval extrémní případ v krajní situaci a zůstal i na straně židovských obětí holocaustu názorem menšinovým.

³) V rámci deklarovaného „morálně-politického obratu“ po nástupu H. Kohla k moci byl u příležitosti 40. výročí konce II. světové války v květnu 1985 inscenován na německém hřbitově v Bitburgu usmiřovací rituál mezi americkými a německými válečnými veterány. Nejen skutečnost, že na hřbitově byli pochováni i příslušníci SS, ale celý obřad vyvolal jak v USA, tak v západním Německu kontroverzní diskusi. Známy německý filozof Jürgen Habermas napsal stať *Odstarostnění dějin*, kterou lze považovat za předchůdce známého „sporů historiků“ z roku 1986 [viz Habermas 1985].

2.3.2 Etika odplaty

Mírnější pozice, která ale vychází z podobných premis, je pozice obhajující spravedlivý kolektivní trest. Sudetští Němci, zní argument v tomto případě, zradili stát, dobrovolně „šli domů“ do nacistické říše a stali se represivním nástrojem Hitlerovy vyhlazovací politiky. Je proto prý jenom důsledné, že byli po porážce potrestáni. Byli vyhnáni do země, kterou sami zvolili, tedy do válkou poničených území třetí říše. Dluh jim nebyl vrácen stejnými prostředky, po kterých sáhli jako první, tak zní velmi rozšířený názor. Slovenský spisovatel a publicista Mňačko zastával – vzhledem k brutalitě německého okupačního teroru proti civilnímu obyvatelstvu koncem války v Československu – ještě padesát let po válečných událostech tento názor:

„Vzpomínám si na okamžik, kdy jsme my, partyzáni pronásledováni pátracím komandem, stáli nad doutnajícími troskami horské vesnice Ploština na východní Moravě. Esesmani zde zaživa upálili 27 mužů. V dubnu 1945! Jeden kamarád vykřikl: „Pojďte do Německa, uděláme s jednou německou vesnicí totéž!“ Také jsme mohli jít, ale nešli. (...) Tehdejší události nelze posuzovat měřítky dnešní přecitlivělé humanity. (...) Kdyby se lidé drželi Hitlerových morálních principů, nedařilo by se dnes německému národu dobře. To se ale nestalo. Je na Němcích, aby o tom přemýšleli, proč tomu tak nebylo. (...) Já jsem byl pro vyhnání sudetských Němců. Za podobných okolností bych ani dnes nebyl proti.“ [Mňačko 1990: 7]

2.3.3 Etika národnostních menšin

Zvláště v pravicově orientovaném táboře sudetoněmeckého Landsmanšaftu – ale nejen tam – je rozšířeno přesvědčení, jímž se sudetští Němci stylizují do pouhého objektu dějin. Právo na sebeurčení, které jim bylo upřeno po první světové válce a stejně tak kolektivně prožité utrpení po druhé světové válce, se stává jediným hlediskem jejich argumentů a také výlučným tématem jejich politiky a morálních názorů. Podle nich byla nezávisle na jejich vůli za Hitlerova režimu vyprovokována válka a na jejím konci se stali obětí „genocidy“, „barbarského“ zločinu vyhnání. Tento zločin, který přirovnávají k likvidaci národa, je prý neomluvitelný, tím spíše, že právě Češi nebyli válkou příliš postiženi. Dokládá to počet obětí mezi sudetskými Němci. Zažili na ulici stonásobné „Lidice“. Brutalita Čechů dodatečně potvrdila agresivní charakter českého nacionalismu a represivní charakter Československa, které bylo od počátku své existence chybnou konstrukcí.⁴ Byly to především „versailleský diktát“ a nesčetná odmítání práva na sebeurčení pro *Volksdeutsche* (Němce žijící mimo území Německa a Rakouska) po první světové válce, co prý otevřelo Hitlerovi cestu k moci.

Mezi válkou, ničením a okupací země na jedné straně a sudetoněmeckou politikou na straně druhé již chybí jakákoli vazba. Tak je to uvedeno např. ve dvacetibodovém prohlášení „Sudetoněmecké rady“, svazku všech sudetoněmeckých skupin (tedy i křesťanských a sociálně demokratických):

⁴) Tolik sborník [*Tschechoslowakei* 1993]. Svazek obsahuje mj. příspěvky známých sudetoněmeckých představitelů, jako mluvčího SLM (Sudetoněmeckého Landsmanšaftu) Neubauera, zesnulého historika H. Diwalda, jehož knihu o německých dějinách označil historik Golo Mann za jeden z nejhorších produktů vytěšňování v německé poválečné dějepisné literatuře nebo bývalého nacistického aktivisty a současného člena pravicově nacionální organizace „Witiko-Bund“ S. Zogelmann, který je současně zastupujícím předsedou SLM. Většina článků tohoto sborníku je psána v duchu pravicově radikálních textů.

„Sudetští Němci byli v roce 1938 pouhým objektem politiky velmocí stejně jako na konci první světové války...“ (Bod 6).

„Zničení svobody a státní samostatnosti českého národa nacionálně socialistickým režimem v březnu 1939 byl podlý násilný akt zaměřený proti právu na sebeurčení...“ (Bod 7)

„Expanzivní český nacionalismus využil v roce 1945 ve spolku se sovětským imperialismem pádu Německé říše, aby vyhnal sudetské Němce z jejich dědičného území a oloupil je o jejich majetek.“ (Bod 8) [*Mitteilungsblatt...* 1993: 194].

Odpovědnost sudetských Němců za zničení Československa, za zločiny související s válkou a okupací země, není zmíněna ani slovem. O to více je požadována náprava zločinů, spáchaných vyhnáním, formou majetkových restitucí a realizací práva na domov. Do souvislosti s odmítnutím jakékoliv odpovědnosti za holocaust na československých Židech patří také opětovné srovnávání sudetoněmeckého etnika s Palestinci, národem, který se stal *par excellence* „obětí“ státu Izrael. Jde o dokonalý příklad Freudova pojmu vytěsnění. Tento názor, který vychází z kolektivní nevinny sudetoněmecké menšiny, rozpíná oblouk od pravicově radikálních pozic, bagatelizujících oběti druhé strany a schvalujících část nacistické politiky (legitimita mnichovské smlouvy), až po umírněné názory na konsekvence. Také mezi sebekritickými skupinami sudetských Němců existují názory, které činí národnostní menšinu a její kolektivní práva ústředním bodem morálních diskursů a rezignují na nutnou politickou diferenciaci.

2.3.4. Preferování perspektivy obětí

Takové smýšlení, které sice zmiňuje utrpení protistrany, nicméně upřednostňuje perspektivu utrpení vlastního, je velmi rozšířeno. Zahrnuje názory od politicky relativně radikálních až po seriózní, a dokonce i sebekritické úvahy, které však nic nemění na základním stanovisku. Myšlení nevybočuje z rámce převážně kolektivních kategorií. Na sudetoněmecké straně korespondují tyto pozice s etnonacionálními prohlášeními, staví však při argumentaci utrpeně příkoří na čelné místo. Také tyto hlasy požadují kolektivní etnickou rehabilitaci, kterou nacházejí v požadavku na „právo na vlast“. Na tomto „právu“, které není součástí mezinárodního práva, a v domácí podobě se dokonce ocitá v rozporu s právem na volný pohyb [srv. např. Fischer 1966: 139], se sjednocují všechna sudetoněmecká sdružení, ačkoli ho různě vykládají. Tento výklad sahá od představy o právu na návrat, na majetkové restituce a obnovenou opci státní příslušnosti – ve smyslu neomezeného práva na sebeurčení „národnostní menšiny“ – až po pouhé morální odmítnutí transferu. „Právo na vlast“ znamená podle této argumentace symbolické, leč bezpodmínečné odmítnutí vyhnání. Vzdát se ho by znamenalo vyhnání ospravedlnit [Hilf 1995: 306]. Dále se již nevysvětluje, proč v dnešní době nestačí odkaz na důstojnost člověka (článek 1 německé ústavy) nebo na lidská práva, která zakazují všechny druhy kolektivního násilného vysídlení.

Česká strana k tomu uvádí, že Němci byli potrestáni oprávněně, protože rozsah jejich zločinů neumožňoval odpuštění. Zcela odlišný postoj zaujímá část české strany k nevinným obětem divokého vyhnání a násilného vysídlení, ale přitom se nic nemění na stanovisku, že násilné vysídlení bylo správné a morálně legitimní.

Oběma postojům je společný způsob uvažování v kolektivních rozměrech a nezlomný pocit, že mají kvůli prožitému utrpení na své straně spravedlnost.

2.3.5 Skeptické užití morálky – válka jako konec morálky a práva

Karl Jaspers říká ve svém slavném spise *Otázka viny*: „Kde s válkou zavládne situace násilí, tam končí právo“ [Jaspers 1979: 25]. Opakuje přitom starší názory, jako „*Inter arma silent leges*“ (Za války zákon mlčí), příp. všednější variantu „*All's fair in love and war*“ (Ve válce a v lásce je vše dovoleno) [Walzer 1982: 23].

Podle tohoto pojetí se válka vymyká každému morálnímu hodnocení. Válka nás olupuje o civilizační vymoženosti, odhaluje naši nahotu; je domovem nátlaku a tvrdosti, aktem násilí, které nelze omezit. Protože ve válce neexistují žádná pevně daná pravidla, stanovená nějakým suverénem, také pojem spravedlnosti je v ní nesmyslný; cíle ve válce jsou beztak naprosto antagonistické. Jeden pokládá za krutost to, v čem druhý vidí spravedlnost [Ibid.: 33]. V tomto smyslu tvrdí postmoderní filozof J.-F. Lyotard, že ve sporu nemůže principiálně existovat instituce nezávislé třetí osoby.⁵

Proslulý právník Carl Schmitt, – který tak jako Martin Heidegger v rané fázi nacismu usiloval o intelektuální vůdcovství v německé národně-socialistické revoluci, – odmítl jakoukoli možnost zvládnout pomocí právních prostředků nebo morálky následky války, kterou chápe v Hobbesově smyslu jako návrat k „přírodnímu stavu“, touto drastickou formulací:

„Arogance (...) trestní spravedlnosti a trestní jurisdikce vůči nepříteli je skutečně zločinná. Prostřednictvím právní formy a právního procesu je právo poníženo na vítězovu kořist. Jde o nejnestoudnější formu loupeže a drancování. Nepřítel už není respektován ani jako nepřítel. Proč by si měli Rusové, Poláci, Češi a Srbové odepřít mstu na Němcích? A vykonali ji po svém, ale přirozeně, a potud je celá tato záležitost tématem pro amnestii.“ [Schmitt 1991: 235]

Schmitt, jehož vliv na generaci poválečných právníků v Německu byl i přes zákaz výuky silný, nebyl sám se svým morálním „pochopením“ pro pomstu. Jeho pojetí vychází z přísného teoretického oddělení právního a přirozeného stavu (války), které sám provedl, i z přesvědčení o zásadní nemožnosti jakkoli zvládnout nebo regulovat následky války prostředky (trestního) práva.

Pojetí války jako procesu, který podle vlastní vnitřní dynamiky přesahuje kapacity odpovědnosti zúčastněných lidí, není nové. Rakousko-maďarský ministr zahraničí hrabě Ottokar Czernin napsal o první světové válce:

„Čím více se světová válka šíří, tím více ztrácí charakter podniku, který by mohl být řízen jednotlivci. Nabývá povahy kosmické události a vymaňuje se stále více z vlivu jednotlivých lidí, i těch nejmocnějších.“ [cit. podle Kohn 1956: 229]

Názor, že válka je peklo, a proto je třeba se jí vyhnout, je velmi rozšířený. Naposledy tak argumentoval v roce 1991 před milióny diváků, kteří po celé planetě přihlíželi „virtuální“ televizní válce v Iráku, americký generál Schwarzkopf na svých tiskových konferencích: „Nenávidím válku a chci ji ukončit tak rychle, jak to jen bude možné. Sčítání mrtvol není k ničemu!“ S podobným hodnocením války se setkáváme také u pacifistů, ačkoliv z něho vyvozují zcela jiné konsekvence.

Převrácení pravidla „Nezabíješ!“ do válečné zásady: „Musíš zabít, abys přežil“ skutečně znamená vždy a tím spíš v moderní, „totální“ nebo atomové válce fundamentální morální zrušení hranice, jehož důsledky nedokážeme odhadnout.

⁵) Srv. jeho rozhovor s Girino Daghini o své knize *Le Différend* [Daghini 1985: 40].

2.3.6 Empatický morální přístup

Představitelé tohoto názoru vycházejí z realistického předpokladu, že u postižených generací na obou stranách neexistuje konsensus vzpomínek. Z toho důvodu je možné se druhé straně jen přiblížit. Kurt Biedenkopf vyjádřil zmíněný postoj ve svém pražském projevu touto lapidární formulací: „Z mého hlediska mám pravdu, ale to neznamená, že ty pravdu nemáš.“ Připojil ještě pragmatická doporučení. Podle nich člověk sice nemá zapomenout, ale má se oprostít od konfliktních myšlenek; je třeba vidět, čím se provinily obě strany, aniž by se srovnával rozsah. Spíše je nutné chápat utrpení jako nadnárodní kategorii. Neexistují prý žádné závazné pravdy, a proto se máme snažit nasloucháním integrovat pravdu toho druhého do vlastních názorů.⁶ Zdá se to být oficiálním stanoviskem Spolkové republiky Německo. V tomto smyslu se například vyjádřil v Praze roku 1992 tehdejší kancléř Helmut Kohl:

“My Němci víme a také nezapomeneme, že vyhnání předcházelo strašlivé bezpráví, které bylo spácháno okupací a útočnou válkou z německé strany na českém a slovenském národu. Nesmíme minulé bezpráví zapominat, ale ani si ho vzájemně účtovat.“ [„Československá...“ 1992: 157]

Vypočítávání činů bezpráví, které má sloužit zdánlivému umoření dluhu jedné nebo druhé strany a provádí se jím určitý druh „účetnictví smrti“, znamená vlastně pokračování konfliktu jinými prostředky. Přesto je nutné se zeptat, zda je opravdu možné popisovat vzájemně způsobené utrpení, aniž by se implicitně srovnávalo. Srovnávání, které, jak známo, neznamená zarovnávání rozdílů, je předpokladem, a tedy nevyhnutelnou součástí toho, aby si člověk vytvořil jakýkoli úsudek. Problematické se zdá naproti tomu skutečné kladení rovnítka mezi oběma stranami bez ohledu na zásadu původce zločinu. S tím je spojena rezignace na snahu o zobecnění individuálních a kolektivních zážitků ve vzájemném vztahu, to znamená na stanovení akceptovatelných morálních hodnot a norem. Kladení rovnítka (mezi původcem konfliktu a napadeným) vede k ideji většího množství vedle sebe koexistujících a rovnocenných pravd.

Přednost tohoto stanoviska spočívá bezpochyby v jeho praktickém použití. Zmírňuje totiž konflikty, a právě to je legitimním, ba dokonce prvořadým zájmem politiky.

2.3.7 Diskursivní morální přístup

Diskursivní morální přístup předpokládá empatický přístup bez sdílení jeho závěrů. Usiluje o konsensus nejen v oblasti norem a sdílených zásad, nýbrž také v aplikaci na komplexní stav věcí. Takový přístup se nezřídka pokusu podřídít hodnotové orientaci a morální názory racionálnímu diskursu. Nepokouší se však zprostředkovávat mezi hodnotami, které vycházejí pouze z tradic a dílčích kulturních forem života a nemají univerzální rozměr, a hodnotami, které postulují platnost obecně závazných norem [Habermas 1995: 549]. Potíže s tím spojené, které se objevují dokonce i ve stabilních a bezkonfliktních poměrech, se v případě konfliktů ještě znásobí.

Rozprava o válce a nuceném vysídlení je skvělým příkladem toho, jak obecné komunikační postupy současně přecházejí do specializovaných rozprav v oblastech práva, politiky nebo historie, aniž by v nich mohly zcela rozplynout [Ibid.: 75]. Pravidelný návrat tohoto tématu na veřejnou scénu poukazuje na to, že zejména morální hodnocení událostí je velmi obtížné. Problémy nepůsobí zásady akceptované oběma stranami, ale

⁶) Biedenkopfova řeč v Praze z dubna 1995 [Mezinárodní... 1995: 13].

jejich abstraktnost. Tvorba morálního soudu je ovšem velice komplexní operací. Nejen že musíme mít k dispozici pokud možno úplný popis situace, ale kromě toho musíme interpretovat a používat přiměřenou normu. Navíc je racionální morálka konfrontována s obtížným problémem hodnocení motivu v konfliktních situacích [Ibid.: 147 an.].

Právě systematizace a prezentace morálních soudů se však málokdy stávají tématem diskusí. Kromě toho podléhají morálně-etická odůvodnění předsudku, že nemají poskytovat zobecnitelné, racionální normy, nýbrž mají být „ideologiemi“ jednotlivých stran zúčastněných v konfliktu [Apel 1990: 16]. Krom toho hodnotící měřítko nejsou prostě v aplikovatelné podobě k dispozici; neexistuje operacionalizovaná „praktická etika“ nesená obecným konsensem. Obecná doporučení jako Kantova analogie mezi soukromými osobami a národy pouze naznačují, že pro kolektivní jednání nemají platit jiné morální normy než ve styku jednotlivých lidí [Kant 1977: 208]. Nicméně naděje, že v morálním diskursu – jak o hodnotách a normách, tak o jejich platnosti a zařazení – dojde k oboustrannému porozumění, trvá.

3. Odlišnosti v německo-českém morálním diskursu

Nepřekvapuje, že také během probíhajícího německo-českého dialogu zastánci stejných hodnot a principů interpretují oblast jejich působnosti rozdílně, místy dokonce protikladně. Přes svou politickou a lidskou blízkost dospívají např. bývalý spolkový prezident Richard von Weizsäcker a Václav Havel při hodnocení klíčových bodů v německo-české historii k rozličným závěrům. Tak von Weizsäcker zdůraznil ve svém pražském projevu na Karlově univerzitě v prosinci 1995:

„Vyhnaní je těžké bezprávi. (...) Vyhnaní Němců z Československa bylo důsledkem kapitulace demokracií před diktaturou v Mnichově 1938 a násilné okupace Vaší země v březnu 1939. (...) Avšak to vše neznamená, že se vyhnaní a vyvlastňovací dekrety z roku 1945 a jejich kruté provedení stávají v nějakém smyslu únosnými. Byly nemorální, protože vycházely z kolektivní viny celé národní skupiny; vina je ale stejně jako nevina vždy osobní, nikdy kolektivní. Dekrety nebyly právními akty, nýbrž byly dodatečným válečným jednáním. (...) Proto nás také tolik vyděsilo letošní rozhodnutí brněnského soudního dvora, protože vychází po padesáti letech z údajné kolektivní odpovědnosti a protože trestně právně schvaluje tehdejší bezprávní akty.“ [Frankfurter... 1996a]

Václav Havel, který vyzdvihl české zřeknutí se požadavků vůči Německu za utrpené bezprávi, které se Čechům stalo za druhé světové války, odmítl všechny nároky na odškodnění za „poválečné vysídlení“ ze strany spolků vyhnaných Němců, stejně jako revizi Benešových dekretů:

„Také my jsme se pokusili popsat náš díl odpovědnosti za to všechno nedobré, co se stalo po válce, ale také my nemáme ani ten nejmenší úmysl vrátet zpět historii a zrušit (...) naše právní akty, které před dlouhou dobou legitimně přijal parlament.“ [Lidové... 1995, výňatky Prager... 1995]

Nelze přehlédnout rozdílné hodnocení ústředních bodů německo-českých vztahů. Kdybychom shrnuli tuto odlišnost v demokratickém táboře na obou stranách – ačkolí sebekritické hlasy na německé straně uznávají vztah mezi příčinou a následkem – usilují někteří vlivní mluvčí v Německu o bezpodmínečné morální zavržení vyhnaní (P. Glotz). Morální hodnocení potom zní: po strašlivém „bezprávi“, kterého se dostalo Čechům od Němců, následovalo „bezprávi“ vyhnaní. Přitom tvoří pogromistické divoké vyhnaní, postupimské „rozhodnutí o transferu“ a Benešovy dekrety jednotu, protože, podle nich, se jedná o prvky chybného principu, kolektivní viny. Zároveň často dochází k povrchním srovnávacím typu holocaust = vyhnaní = etnické čistky současnosti [srv. Glotz 1995].

Česká strana nepokládala tyto rovnice za adekvátní. Setrvala proto ve společném německo-českém prohlášení na přísnější kauzalitě příčin a následků. Na ně se odvolal vícekrát a důrazně tehdejší český premiér Václav Klaus. Tak vytýká v březnu 1995 ve společném prohlášení německých a českých biskupů, že se v něm konstruuje „symetrie“ v otázce viny obou národů a nerespektuje se ani časová posloupnost ani kauzalita: „Nejedná se zde o autonomní, vzájemně odtržené případy selhání a viny“ [Klaus 1997: 373]. Stejnou myšlenku vyjádřil český historik Václav Kural takto: „Iniciativu a primární vinu na katastrofické změně nenese česká strana“ [Handl a Kural 1994: 18]. Že zdůraznění kauzality historických událostí nebylo přehnané, dokládají četné snahy především na sudetoněmecké straně vytrhnout problém vyhnání z mezinárodního kontextu a zcela odsunout stranou relaci příčina-účinek. Takový byl názor jednoho z nejaktivnějších mluvčích sudetoněmeckých požadavků R. Hilfa: „Kdo začal, je asi stejně tak zajímavé jako otázka, zda na počátku byla slepice nebo vejce“ [Hilf 1996: 34] Tento poměrně rozšířený názor vyprovokoval známého německého televizního komentátora F. Küppersbusche k ironické poznámce: „Kdyby Češi 1945 nevyhnali sudetské Němce, tak by Hitler v roce 1939 neobsadil Československo. Nebo?“⁷

Z morálního hlediska – jak se často ozývá na české straně – se mnoha vyhnáním stalo „bezpráví, ale“ opatření je prý možné odvozovat jen z historického kontextu a bylo prý nezbytné a opodstatněné. „Transfer“ se údajně konal v souladu se Spojenci. Václav Havel ve svých projevech mnohokrát zmínil a odsoudil morální zavržitelnost motivu msty v souvislosti s násilným vysídlením a vyhnáním, mluvil však o „legitimním“ rozhodnutí parlamentu a odvolával se přitom na vyvlastňovací a vysídlovací dekrety. O vztahu příčina-následek řekl:

„Můžeme mít různé názory na poválečné vysídlení, – a moje kritické stanovisko je obecně známé – nikdy však nemůžeme abstrahovat od historických vazeb a od všech oněch hrůz, které mu předcházely a které k němu vedly. (...) Odsun (*Abschub*) představoval bezpochyby konec tohoto soužití ve společném státě. (...) Ale smrtelným úderem, který to způsobil, bylo něco jiného: fatální selhání většiny našeho obyvatelstva německé národní příslušnosti, která dala přednost před demokracií, dialogem a tolerancí diktatuře, konfrontaci a násilí, které ztělesňoval Hitlerův nacionální socialismus, a kteří tím, že se odvolávali na své právo na vlast se vlastní ve skutečnosti zřekli.“ [Lidové... 1995]

Někdejší český ministr zahraničí Dienstbier mluví o tom, že v poválečném Československu byla aplikována teze o kolektivní vině a o „etnických čistkách“, současně se obrací proti každé diskusi o dodatečném zrušení dekretů [interview in *Svobodné...* 1996, *Práce* 1996].

Zřejmě není pro morální soudy bezvýznamné ptát se na motivy a na to, kdo začal, nýbrž je to dokonce pro morální hodnocení prioritní. Zde zřejmě platí Kantova personální analogie, podle níž by měla být měřítka v jednání mezi dvěma národy stejná jako u soukromých osob. České stanovisko setrává na rozdílu mezi jednáním člověka (národa), který jedná se zločinným záměrem, a jiným, který je do zločinu stržen a poté koná bezpráví. Již ve své polemice s Tolstého pacifismem trval T. G. Masaryk na základním rozdílu mezi útočníkem a napadeným. První se nachází podle jeho názoru „ve zcela odlišné duševní (duchovní) situaci než ten, který se brání“. Přesně tento rozdíl prý ospravedlňuje morálně použití násilí ze strany napadeného a odsuzuje násilí agresora [Ludwig 1937: 100].

⁷) *ARD* 2. 6. 1996.

Oba názory potřebují doplnění. Rovnice, která se objevuje v projevech německých politiků, – že po jednom „bezpráví“ následovalo další – zahazuje z morálního hlediska příliš mnoho. V této rovnici byli skutečně mnozí „rovnější“ než druzí. V pracně vyjednaném německo-českém prohlášení bylo proto správně konstatováno, že nacistická násilná vláda připravovala půdu pro budoucí vyhnání a násilné vysídlování.⁸ Nicméně je v této formulaci jen nedostatečně reflektován zvláštní charakter okupačního režimu v „totální válce“ a jeho „odnárodňovací politiky“.

V postoji české strany je nápadný nesoulad mezi právním ospravedlňováním a morálním odsouzením, dále se jasně ukazují hranice Kantovy personální analogie vzhledem ke kolektivnímu jednání. Neboť na rozdíl od skutků individuí není možné jednoznačně určit, zda při odvetě bylo bezpráví páčáno v důsledku přehnané reakce traumatizované oběti, nebo zda nešlo v rámci kolektivní odvety o plánované, záměrné zločiny skupin, které by v individuálním soudním řízení nemohly získat ani polehčující okolnosti. Při skupinovém násilí není možné jednoznačně určit agresora a oběť. Dále je nápadné, že odmítnutí – podle mého názoru legitimní – jednostranných sudetoněmeckých nároků na majetkové restituce cestou revize tzv. Benešových dekretů vedly k morálně problematické obhajobě jejich „legality“ a „legitimity“. Byly „legální“ v tom smyslu, že měly formu zákona. A byly „legitimní“, protože je přijal lidovou suverenitou legitimovaný parlament. Byly však „legitimní“ také v morálním smyslu? Po jasném odsouzení motivu odvety Václavem Havlem se stává zřejmým, že nikoli. Nicméně je zjevné, že ospravedlňování legitimacy čs. jednání po konci 2. světové války ve výše citované Havlově řeči zůstává uvězněno na úrovni státnické rezóny, která – podle mého názoru – neodolá morálnímu soudu. Je to způsobeno tím, že na české straně se opomenula normativní a právní debata o problematice zhodnocení historických jednání a právních aktů 1945/46 z hlediska dnes akceptovaných lidských práv a dnešních morálních standardů. Je nutné v dnešní době kvůli právnímu míru obhajovat násilné vysídlení jako právní akt? Nebylo by vhodné konstatovat právní účinnost (dekretů) a současně se od nich morálně distancovat a jasně sdělit, že z hlediska dnes platného právního standardu nejsou dekrety – přes jejich úvodní klauzuli o německých antifašistech – kompatibilní s lidskými právy zakotvenými v české ústavě? Klasifikování minulých právních aktů, smluv nebo dohod, které jsou ze současného hlediska pokládány za nelegitimní, jako právně účinných – jak ukazuje právní přístup k mnichovské smlouvě z roku 1938 ve Spolkové republice – si nevynucuje v žádném případě řetěz dalších, revizních právních kroků (např. restitucí atd.), nezatěžuje však platný řád formulí o „právní platnosti“ – jak se stalo v rozhodnutí českého Ústavního soudu.

Každá diskuse o hodnotách se zřetelem k minulosti je současně morálním sebeporozuměním minulosti. Znamená porozumění historickému kontextu legitimizaci tehdejšího jednání? Je vůbec možné provádět zevšeobecnující závěry? Přetrvává otázka: Jak mohou být z dnešního pohledu spravedlivě posouzeny válka, vyhnání, transfer a jejich aktéři?

Na obou stranách je v dosavadní diskusi nápadný, přinejmenším na úrovni oficiální politiky, hlavní bod, který někdejší aktéři měli jasně před očima, na který je však jen stěží brán dnes v německo-české diskusi ohled. Přitom je to právě dimenze tehdejšího konfliktu, z níž by mohlo vzniknout něco takového jako částečné ospravedlnění rozhodnutí o nuceném vysídlení (které se na jazykové úrovni jeví jako obrat „historicky pochopitel-

⁸) Srv. článek 2 prohlášení [*Frankfurter Allgemeine*... 1996].

né“): charakter 2. světové války. Nebyla to válka proti státům, ale proti národům (M. Walzer). Druhá světová válka nebyla klasickou válkou národů, usilujících o revizi, nýbrž dobytelskou a rasovou válkou, která zničila veškerá do té doby platná práva, konvence, normy a překonala ve svých výsledcích také všechny do té doby poznané dimenze masového zločinu.⁹

Se zřetelem na německo-český dialog je možné vzhledem k zvláštní kvalitě rasistické vyhlazovací válce říci, že představa o mírovém soužití obou národů ve společném státě po konci 2. světové války byla spíše utopická. Vzhledem k tomu, že v totalitní válce padly všechny morální hranice, vzhledem k systematickému eliminování demokratických elit, mimořádnému a dlouhodobému utrpení civilního obyvatelstva, stejně jako k dalekosáhlému institucionálnímu a právnímu vakuu po zhroucení okupačního režimu bylo sotva možné zadržet činy msty ve formě vyhnání a rozhodnutí o násilném vysídlení. Zvláštní forma konfliktu, v níž se teroristický režim protektorátu projevoval jako výrazová forma genuině (pravých) velkoněmeckých mocenských cílů, vedla na české straně ke kolektivnímu obvinění všech Němců a obzvláště sudetských Němců, kterým byl připisován lvi podíl na zničení demokratické republiky a podrobení Čechů nacistické diktatuře. Všichni sudetští Němci, kteří nepatřili k zřejmým biřicům nacistického systému, dokonce i jeho protivníci, byli tímto rozhodnutím a násilným jednáním postiženi stejně jako aktivní pachatelé. Problém radikalizovaných nacionalistických konfliktů, které jsou beztak těžko regulovatelné a neumožňují od určité fáze eskalace žádné kompromisy, byl ještě neko- nečně více vystupňován biologickým nábojem pojmu národ.

Navíc v Německu neexistovala žádná viditelná protihitlerovská opozice, němečtí vojáci si počínali až do posledního okamžiku beznadějného boje s maximální brutalitou tak, že původní koncepce rozlišit německý národ a hitlerovské Německo byla v poslední fázi války opuštěna i západními spojenci, a tím spíše postiženými národy.

H. Arendtová k tomu poznamenala:

„Zda je v Německu někdo nacist a nebo antinacista, může vypátrat ještě tak ten, kdo může nahlédnout do lidského srdce, do kterého jak známo lidský zrak nepronikne. (...) Tak má to nejextrémnější heslo, které válka na naší straně vytvořila, totiž že jen mrtvý Němec je dobrý Němec, ještě podklad v reálných vztazích; teprve z toho, že nacisté někoho pověsili, můžeme odvodit, že byl skutečně proti nim. Jiné důkazy nemáme.“ [Arendt 1976: 35]

To vedlo Hannah Arendtovou k otázce, jak je možné snášet „konfrontaci s národem, v kterém linie, která dělí zločince od normálních lidí, vinné od nevinných, byla smazána tak účinně, že zítra nebude v Německu nikdo vědět, zda jedná s tajným hrdinou nebo bývalým masovým vrahem. Od této situace nás neochrání ani definice odpovědnosti ani zatčení „válečných zločinců.“ [Ibid.: 36 an.] Praktická nemožnost uskutečnit spravedlivý, milionkrát znásobený proces k vyšetření individuální viny (či podílu na ní) na konci 2. světové války byla evidentní a našla si náhražku v morálních generalizacích.

Teze o kolektivní vině se opírá o předpoklad, že osoba může být obviněna jen na základě pouhé příslušnosti k jakkoli definované skupině. Tento předpoklad odporuje tak fundamentálně západně-liberálnímu chápání práva, že jeho obrana by vedla k základní revizi celého právního systému. Naproti tomu stojí zkušenost jednajících kolektivů, která byla stejně reálná jako právní systém, který ji neuznává. Mezi národními a etnickými

⁹) Německý historik Klaus Hildebrandt v diskusi v ZDF: „Hitler eine Bilanz“ von Guido Knopp 10. 12. 1995. [Srv. také Hildebrandt 1995: 892].

kolektivy, které byly vnitřně násilně homogenizované a navenek nechaly zmizet veškeré individuální rozdíly a vnitřní odlišnosti, se vytvořilo reálné a účinné rozštěpení. Dalekosáhlá identita mezi národem a režimem v nacistickém Německu, aktivní kolaborace německého civilního obyvatelstva s cíli a prostředky nacistické politiky a vyhlazovací války až do hořké porážky si vynutily na straně přepadených národů právě politicko-morální generalizace podél národnostních hranic. Tento rozpor nelze zpětně překonat. Konflikty zradikalizovaných skupin, formujících se na základě „primordiálních“ znaků (tj. buď nezměnitelných znaků jako pohlaví, barva kůže nebo velmi stabilní identity jako národnost/etnikum, mateřská řeč, náboženství) vytvářejí bariéry, které vylučují kompromisy a působí v postižených generacích nevratné zlomy, které nemohou být odstraněny vlastní silou kontrahentů v takovém konfliktu. Tento druh konfliktů se vzájemně zesiluje, vyhýbá se běžným pravidlům, která platí pro konfliktní situace a končí většinou krvavě.¹⁰ V extrémních situacích se zahlazují všechny rozdíly v řadách protivníka. Poznaček živelnosti a samospádu takových konfliktů, které platí od určitého stupně násilí a překročení morálních hranic, má málo společného s nacionálním straněním na té či oné straně konfliktu. Závisí v daleko větší míře na postoji k hloubce a konsekvencím civilizačního zloumu, vyvolanému nacistickým barbarstvím, a je pro vytvoření úsudku stejně důležitý jako odmítání a odhalení nacionalistických argumentů.

Ti, kdo v historickém kontextu 2. světové války a jeho zvláštního charakteru připravovali a prováděli transfer, nepáchali a ani nechtěli spáchat na Němcích „genocidu“, jak dodnes věří značná část sudetských Němců. Označením transferu obyvatelstva za genocidu jsou kladeny na stejnou úroveň motivy a morální pohnutky masových zločinců, kteří plánují a provádějí agresivně genocidu, a těch, kdo se pokusili stabilizovat mír ve zničeném prostoru nabitým nenávistí. Že takové srovnání není nové, ukazuje příklad korespondenční diskuse mezi Herbertem Marcusem a Martinem Heideggerem ze srpna 1947 a z ledna 1948. Když byl Heidegger dotázán na důvod jeho mlčení k holocaustu a jeho angažovanosti ve prospěch nacistů ve 30. letech, odpověděl, že se jenom musí vyměnit slova „Židé“ a „východní Němci“, a postavil na stejnou úroveň zacházení spojenců s hitlerovským Německem, ovšem s tím rozdílem, že nacisté se pokoušeli své krvavé činy zakrýt, zatímco spojenci je naproti tomu konali otevřeně. Marcuse odpověděl, že logika Heideggerových argumentů implikuje, že měly být zachovány vyhlazovací koncentrační tábory typu Osvětimi a Buchenwaldu pro „východní Němce“, a teprve pak by byly účty vyrovnány, a pokračuje:

„Jestliže je rozdíl mezi nelidskostí a lidskostí redukován na takové opomenutí, potom právě v tom spočívá historická vina nacistického systému...“ [Farias 1989: 374]

Tato disputace poukazuje ještě na jedno podstatné morální rozlišování. Existuje zásadní hranice mezi ztrátou majetku, která je individuálně velmi bolestivá, a ztrátou života nebo ztrátou zdraví, kterou není možné napravit vůbec.

V diskurzech probíhajících uvnitř demokratického spektra na obou stranách spočívá podle mého názoru jádro problému v tom, že německá politika a diskuse vedle legitimního pokusu tematizovat vlastní útrapy civilního obyvatelstva během války a po ní aplikuje na konflikty a bezprostřední situaci po válce převážně dnešní morální a právní měřítko, aniž by si položila otázku, zda tenkrát vzhledem k civilizačnímu zlomu způsobě-

¹⁰⁾ O zvláštní roli konfliktů primordiálních skupin referoval Claus Offe ve své přednášce „Homogenita a demokracie“ v Brémách 10. 1. 1996.

němu rasistickou vyhlazovací válkou nacistů a jejich okupační a odnárodňovací politikou existovala realistická alternativa ke kolektivnímu trestu. Tato otázka není zodpovězena tím, že se člověk distancuje od nacionalismu a zřejmých válečných zločinů a začlení násilné odvetné činy na německých civilistech na konci války a rozhodnutí o transferu, jehož záměrem vedle trestu bylo také zabránění násilnostem a budoucí zajištění míru, do pojmu vyhnání a vyhlásí ho za neoddiskutovatelné bezpráví. Minimálním požadavkem na morální hodnověrnost při úvahách o zvláštní dimenzi nacistického zločinu v zemích střední a východní Evropy by bylo, aby německá politika nepřipouštěla ani právní nároky nebo jednostranné revizní kroky vůči kdysi přepadeným zemím ani dojem, že by je hodlala vznést. Protože to v podstatě nechce ani většina Němců – včetně značné většiny sudetských Němců dávno integrovaných jako občanů Spolkového Německa – ani většina stranického spektra, trpěla dosavadní jednání specifickou deformací, protože ta odrážela spíše poměr sil v bonnské koalici a zvláštní váhu CSU než všeobecný stav vědomí v Německu.

U české strany bije do očí (minimálně v hlavních oficiálních stanoviscích politiků a Ústavního soudu), že setrváváním na vztahu mezi příčinou a účinkem a odkazy na závěry vítězných mocností se zmenšuje podíl na vlastní politické odpovědnosti za jejich realizaci a že se vyhýbá pokusu prověřit někdejší jednání a zákony dnes platnými morálními a právními normami, proklamovanými ve vlastní ústavě.

Neboť právě to činí, jak již bylo rozvedeno, v morálním smyslu rozdíl mezi státem, který ví, zda v extrémní situaci normy, za kterými jinak stojí, překračuje, nebo nikoli.

Přesně v tomto bodu by se musel projevit zájem každého demokratického státu, aby nepřipustil tradici řídící se heslem „*Right or wrong, my country*“. Právě Hannah Arendtová, která tak neúprosně popsala provinění Němců v „totalitním kolaboranství“ s nacistickým režimem, poznamenala v jiné souvislosti, že žádný stát nemůže bez újmy kooperovat s totalitním. Tím spíše můžeme říci, že žádný stát nevyjde bez újmy z války proti totalitnímu státu. To platí také pro situaci obyvatelstva, které žije v dlouhodobém teroristickém okupačním režimu. Toto tematizovat neznamena moralizování nad historií nebo laciné snižování tehdejších aktérů. Naopak. Teprve náhledem do obtížných a dilematických rozhodnutí, před která byli postaveni politici a prostí lidé a v nichž často selhávali nebo poškozovali vlastní demokratickou substanci, podává důkaz o obnovení demokratických tradic. Neboť všechny názory, které z morálního hlediska dnes posuzují historické procesy, odrážejí hodnoty a normy, jimiž se má řídit současná politická obec. Znovu vybojovat morální bitvy minulých časů, by bylo absurdní. Demokrat se odlišuje od nacionalisty právě tím, že vyžaduje vysoké morální standardy při historickém ohlédnutí nejen od svých protivníků, ale také sám od sebe. Poznaitek, že demokratický stát ztrácí svou demokratickou podstatu do té míry, v jaké používá prostředky agresora, je slučitelný se spravedlivým posuzováním částečného selhání vlastních demokratických elit.

Z hlediska zvyšování právního vědomí a konstituování vyšší úrovně spravedlnosti pro přítomnost a budoucnost je možné učinit jen jeden závěr: Neexistují žádné spravedlivé odsuny (transfery), i kdyby mohly být provedeny „humánním způsobem“, a i když můžeme uznat, že se jeví odpovědným demokratickým politikům se zřetelem k výjimečnému stavu způsobenému 2. světovou válkou jako spravedlivé. To ostatně předvídal Masaryk dlouho před monstrózní dimenzí „přesunů“ národů během 2. světové války a před nuceným vysídlením dosud nevídaných rozměrů v důsledku odplaty po skončení války:

„Pangermáni často navrhovali, aby také byly přemístěny významné národní menšiny; příklad sionismu a vystěhovalectví naznačují takový pomocný prostředek. Je ale více než pochybné, zda je možné provést takový podnik bez násilí a spravedlivě (...)“ [Masaryk 1976: 52].

Zdá se, že věděl, že legitimní aspekty jako třeba zajištění míru s nejmenšími dlouhodobými finančními a organizačními výdaji, ohledy na vnitropolitické faktory aj., politické propočty politických aktérů, kteří musejí učinit taková těžká rozhodnutí – často obcházející osoby, kterých se bezprostředně týkají –, ovlivňují rozhodování stejně jako úvahy o spravedlnosti. A proto se nemusejí oprávněná rozhodnutí, která odrážejí jiné zájmy než blaho bezprostředně zainteresovaných, jevit postiženým osobám jako spravedlivá. V současnosti jsou příliš velkému rozporu zájmů kladeny meze požadavkem na závaznost dodržování lidských práv a stupňovaným tlakem, že taková rozhodnutí musejí být demokraticky legitimována.

Přístup k vyvlastňovacím, vysídlovacím zákonům a amnestii byl v české politice poznamenán obranným postojem před hrozící lavinou sudetoněmeckých požadavků na revizi. Mnohá vyvlastňování a přesuny majetku, které mezi 1939-1989 v bývalém Československu (arizace, lidově demokratické zestátnění velkého průmyslu, nucené vyvlastnění Němců a Maďarů stejně jako českých kolaborantů s nacisty, komunistické totální zestátnění) otevřely znovunastolenému suverénnímu národu po roce 1989 legitimní alternativu, aby po tak dlouhé době restituce vůbec neprováděl. Protože rozhodnutí dopadlo jinak a za nelegitimní bylo prohlášeno pouze komunistické vyvlastnění po roce 1948, vznikly nové právní problémy. Ty se projevují např. tím, že není restituován židovský majetek soukromých osob, což mnoho českých politiků pociťuje jako skandální, neboť navrácení majetku je odmítáno ze strachu, že by byly vytvořeny precedenční případy, a tak došlo k uvolnění restituční laviny.

Něco jiného ovšem je politický a morální přístup k dekretům. Jedním z hlavních pilířů dekretů je převrácení základního principu trestního práva – presumpce nevinu. Nikoli soudící instance, ale obviněný musí prokazovat svou nevinu. Hledají-li se analogie, které jsou srovnatelné rozsahem a kvalitou s tímto procesem, tak se nabízejí řízení, tzv. *Spruchkammer*, které působily během denacifikace v západní části poválečného Německa. Měly legální základy a jejich cílem bylo osvobodit Německo od nacionálního socialismu. Miliony členů NSDAP, úředníků a funkcionářů byly podle závažnosti svého spolupachatelství rozděleny do pěti kategorií, které sahaly od hlavních viníků, přívrženců strany až po zproštěné obžaloby.

Tedy čelili obhájci těchto řízení kritice inverze předkládání důkazů argumentem, že nacistické zločiny jsou tak zřejmé, že existuje proti nacionálnímu socialismu základní důkaz (*prima facie*). Kdo se podílel na nacistickém režimu jako člen strany a funkcionář, spadá pod pravděpodobný předpoklad, že aktivně podporoval nacionální socialismus. Ačkoli šlo o řízení s právní formou, jeho tvůrci si byli vědomi, že se jedná o spojení trestní justice a politické čistky. Nešlo o motivaci a konkrétní důkazy o vině souzených osob, ale o úmyslnou diskriminaci politické síly, která měla nést důsledky za své fiasko [Friedrich 1994: 137 an.].

Právě zde by bylo na místě položit otázku, jak dalece musejí být vysídlovací dekry nahlíženy nikoli primárně jako nástroje politické odplaty prostřednictvím etnické čistky ve výjimečné situaci, která prostřednictvím nového charakteru zločinné války a jeho odnárodňovací politiky – jež tak biologisticky zradikalizovala v té době již existující hluboké rozpory podél etnických hranic, že se soužití po válce zdálo být nemožné – nebo

zda jsou kvalifikovány jako platná, třebaže již nepoužitelná součást demokratického právní řádu, který spočívá na lidských právech, jak to konstatuje rozhodnutí Ústavního soudu.

Také úvahy o tom, zda inverze dokazování u celého etnika má jinou kvalitu než to, které míří na politická hnutí, která musejí být z dobrých důvodů rozbita, mají význam. Zatímco názorové společenství (strany, hnutí) navzdory adaptačnímu tlaku za totalitárních podmínek zahrnují prvek politické volby svých členů, u pouhé národnostní nebo etnické příslušnosti tomu tak není. Zdůvodnění aplikace převrácené důkazní povinnosti u Němců s odkazem, že na konci války už žádný německý stát neexistoval, a tedy muselo být ustanovení statusu provedeno z nezbytnosti podle národnosti, aby v další větě byla zdůvodněna [Sbíрка... 1995: 91] vykonstruovaná shoda mezi názorovým společenstvím a národností z implicitních povinností k loajalitě, které vyplývaly ze státního občanství Třetí říše, neposiluje pocit spravedlnosti ani při dobré vůli. Právě na pozadí nejmladší české zkušenosti s vrchnostenským státem by mohlo existovat porozumění pro to, že nelze usuzovat za podmínek totalitárního státu ze statusu pouhé státní příslušnosti ani na individuální chování ani na kolektivní přesvědčení. Historické exkurzy v rozhodnutí Ústavního soudu se koncentrují na zdůvodnění „legality“ a „legitimity“ zákonů o vyvlastnění a nuceném vysídlení a nevysílají též žádné signály na adresu nevinných, kteří byli těmito opatřeními postiženi. Stejně málo vyzařují ducha, který se cítí být zavázán ideji humanismu a lidských práv, tolik ctěných v politické kultuře země. Je sice možné souhlasit s Ústavním soudem, že dekrety nebyly svévolným aktem ve smyslu právní formy a tím, že byly dodatečně potvrzeny parlamentem, těžko však v tom, že představují sankci, která sloužila „zabezpečení funkcí a smyslu lidských práv a svobod“ [Ibid.: 96].

Tyto diferenciacce nejsou pouhé slovní pŕtky. Právo sice není identické se spravedlností, nesmí se s ní však ocitnout v demokratickém státě na dlouho v rozporu.

Předložené argumenty znamenají jen malý výřez německo-českých vztahů a ukazují pouze na určité aspekty při vzájemném posuzování nejextrémnějšího období společné historie. Popsaný morální disent – má-li být produktivní – by musel na obou stranách podporovat poznání, že čím tvrdší je morální kritika jednání protistrany, tím náročnější morální standardy jsou vytvářeny pro kritiku vlastního jednání a odpovědnosti za jeho konsekvence.

Z němčiny přeložil Jiří Sirotek

JAN PAUER je historik, narozený v Praze, od roku 1970 žije v Německu. Působí jako výzkumný pracovník ve *Forschungstelle Osteuropa* na univerzitě v Brémách. Publikoval stati o českém liberalismu a konzervatismu a o české kultuře po roce 1989. Mimo jiné vydal Prag 1968. Einmarsch des Warschauer Paktes. Hintergründe – Planung – Durchführung, Bremen 1955, Edition Temmen.

Literatura

- Apel, Karl-Otto 1990. *Diskurs und Verantwortung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Arendt, Hannah 1976. „Organisierte Schuld.“ In *Die verborgene Tradition*. Frankfurt. a. M.: Suhrkamp Verlag.
- „Československá zahraniční politika.“ 1992. *Dokumenty*, č. 2.
- Daghini, Girino 1985. „Jean-Francois Lyotard mit anderen Immaterialität und Postmoderne.“ S. 35-53 in *Le Différend* von J.-F. Lyotard. Berlin: Merve Verlag.
- Farias, V. 1989. *Heidegger und der Nationalsozialismus*. Frankfurt a. M.: Fischer Verlag.

- Fischer, Diether 1966. „Die Aussichten für Positivierung eines Menschenrechts auf die Heimat.“ Dissertation an der Universität Würzburg.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung 1996. 11. 12. 1996.
- Frankfurter Rundschau 1995. 19. 12. 1995.
- Frankfurter Rundschau 1996a. 3. 1. 1996.
- Frankfurter Rundschau 1996b. 22. 8. 1996.
- Friedrich, J. 1994. *Die kalte Amnestie. NS-Täter in der Bundesrepublik*. Frankfurt a. M.: Piper Verlag.
- Glötz, P. 1995. „Stichwort Vertreibung.“ *Die Zeit*, 17. 3. 1995
- Habermas, Jürgen 1985. „Entsorgung der Vergangenheit.“ *Die Zeit*, 17. 5. 1985.
- Habermas, Jürgen 1995. *Faktizität und Geltung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Handl, V., V. Kural 1994. „Německo jako faktor české politiky.“ Praha: Ústav mezinárodních vztahů.
- Hildebrandt, Klaus 1995. *Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.
- Hilf, Rudolf 1995. „Problém se nevyřeší sám od sebe – elementy a cesty k míru.“ Pp. 303-308 in *Češi a Němci, historické tabu – Tschechen und Deutsche, historische Tabus*, ed. Nadace Bernarda Bolzana. Praha: Ackermann-Gemeinde.
- Hilf, Rudolf 1996. „Co je to smíření s Němci.“ *Revue Prostor*, č. 31.
- Hofer, Walther 1957. *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945*. Frankfurt a. M.: Fischer Verlag.
- Jaspers, Karl 1979. *Die Schuldfrage*. München: Piper Verlag.
- Kant, Immanuel 1991. *Die Metaphysik der Sitten*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Kant, Immanuel 1977. „Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf. Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik.“ *Werkausgabe Bd. XI*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Klaus, Václav 1997. *Obhajoba zapomenutých myšlenek*. Praha: Academia.
- Kohn, Hans 1956. *Die Slawen und der Westen. Die Geschichte des Panlawismus*. Wien/München: Herold Verlag.
- Konfliktgemeinschaft, Katastrophe, Entspannung. Skizze einer Darstellung der deutsch-tschechischen Geschichte seit dem 19. Jahrhundert (Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Skica vyličení německo-českých dějin od 19. století). 1996. München: Oldenbourg Verlag.
- Lidové noviny 1995. 18. 2. 1995.
- Ludwig, Emil 1937. *Duch a čin. Rozmluvy s Masarykem*. Praha: Družstevní práce.
- Luhmann, Niklas 1990. *Paradigm lost: Über die ethische Reflexion der Moral*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Masaryk, T. G. 1976. *Das neue Europa. Der slavische Standpunkt*. Osnabrück: O. Zeller.
- Mezinárodní vztahy 1995, č. 3.
- Mitteilungsblatt der Sudetendeutschen Landsmanschaft 1993, No. 8-9.
- Mňačko, Ladislav 1990. „Ich war für die Austreibung.“ *Forum*, 15.12. 1990.
- Práce 1996. 26. 2. 1996.
- Prager Zeitung 1995. 23. 2. 1995.
- Sbírka nálezů a usnesení 1995, č. 3. Praha: Ústavní soud České republiky.
- Schmitt, Carl 1991. *Glossarium. Aufzeichnungen der Jahre 1947-1951*. Berlin: Duncker & Humblot.

- Schwan, Gesine 1997. *Politik und Schuld. Die zerstörerische Macht des Schweigens*. Frankfurt a. M.: Fischer Verlag.
- Segev, Tom 1995. *Die Siebte Million. Der Holocaust und Israels Politik der Erinnerung*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Svobodné slovo* 1996. 10. 2. 1996.
- Die Tschechoslowakei. Das Ende einer Fehlkonstruktion*. 1993. Berg: VGB-Verlagsgesellschaft Berg.
- Walzer, Michael 1982. *Gibt es den gerechten Krieg?* Stuttgart: Klett-Cotta Verlag.
- Wiesenthal, Simon 1981. *Die Sonnenblume*. Gerlingen.